

УДК 528.94:911.375(477)(091)

П. В. Глібчук

ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

П. В. Глібчук

ИСТОКИ ФОРМИРОВАНИЯ СЕТИ ГОРОДСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Институт географии Национальной академии наук Украины, Киев

Осуществлен краткий обзор истории возникновения и формирования первых городских поселений на территории современной Украины, в частности на северном побережье Черного моря. Проанализировано влияние древнегреческих городов-государств с их сельскими поселениями на хозяйственное освоение и развитие вышеупомянутых территорий и соседних с ними земель. На основе обработки литературных источников выделены четыре центра, где происходило формирование сети поселений, и выявлены основные факторы, способствовавшие возникновению ее в Северном Причерноморье. Показана этапность греческой колонизации Северного Причерноморья. Изучение исторических этапов формирования поселенческой сети очень важно в исследовании современного ее состояния и научно обоснованного прогнозирования этих процессов.

Ключевые слова: город; сеть городских поселений; город-государство; греческая колонизация; сеть поселений; планирование городов.

P. Glibchuk

ORIGINS OF THE URBAN SETTLEMENTS NETWORK ON THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE

Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

A brief overview of the history and formation of the first urban settlements on the territory of modern Ukraine, particularly, along the northern coast of the Black Sea has been carried out. The influence of the ancient Greek city-states with their rural settlements on economic and territorial development of the above-mentioned territories and neighboring lands has been analyzed. Based on research of the written sources four centers, where there was a formation of the settlement network, and the major factors which contributed to the emergence of the settlement network on the Black Sea northern coast have been identified. The stages of the Northern Black Sea coast colonization by Greeks have been shown. The study of the historical stages in the settlement network formation is very important for the research of their modern state and for scientifically-based forecast of these processes.

Keywords: city, a network of urban settlements, the city-state, Greek colonization, the network of settlements, urban planning.

Актуальність дослідження

Істотні зміни у суспільній орієнтації розвитку сучасної України позначилися й на функціонуванні її поселенської мережі. За останні 20 років відбулося не тільки зменшення чисельності населення України, а й зазнала змін система розселення: зникло близько 600 сільських поселень, іншою стає структура міських поселень, в регіонах – співвідношення різних типів поселень. Докорінно змінюються також функції поселень, особливо міських.

Сучасну мережу міських поселень України слід розглядати у нерозривному зв'язку з дослідженням історії її формування, виявлення її ролі у господарському і культурному розвитку регіонів. Вивчення історичних етапів розвитку мережі необхідне для визначення науково обґрунтованих шляхів подальшого розвитку мережі усіх поселень, удосконалення її організації та функціонування. В більшості випадків саме міські поселення становлять, особливо за останнє століття, каркас всієї поселенської мережі.

Стан вивчення питання

Досліджуване питання висвітлене у ряді праць різних учених – істориків, географів, картографів. Особливості виникнення й розвитку міських

поселень на території України вивчали М. Ю. Вайдєко [10,11], О. Д. Бойко [6], С. Я. Ольговський [16], С. Д. Крижицький [20], В. М. Зубар [20], А.Г.Шевчук [2] та інші. Питання, які стосуються походження назв міських поселень Автономної Республіки Крим та їх зображення на топонімічних картах викладено, зокрема, у працях [19], особливості планування міст у [9, 22].

Постановка мети дослідження

Міські поселення України у своєму розвитку пройшли довгий і складний шлях. Їх поява і розвиток зумовлені різними процесами. За час свого історичного розвитку всі міста України були пов'язані різними типами зв'язків, на які впливали різноманітні економічні, соціальні, політичні й інші відносини у суспільстві.

Метою статті є виявлення за допомогою картографічного та історичного методів поселень, які були одними з перших на території сучасної України, та оцінювання їх ролі у започаткуванні формування сучасної мережі міст України.

Виклад основного матеріалу

Питання про те, які міста були першими на території України, не має однозначної відповіді. У науковій літературі існує багато визначень поняття

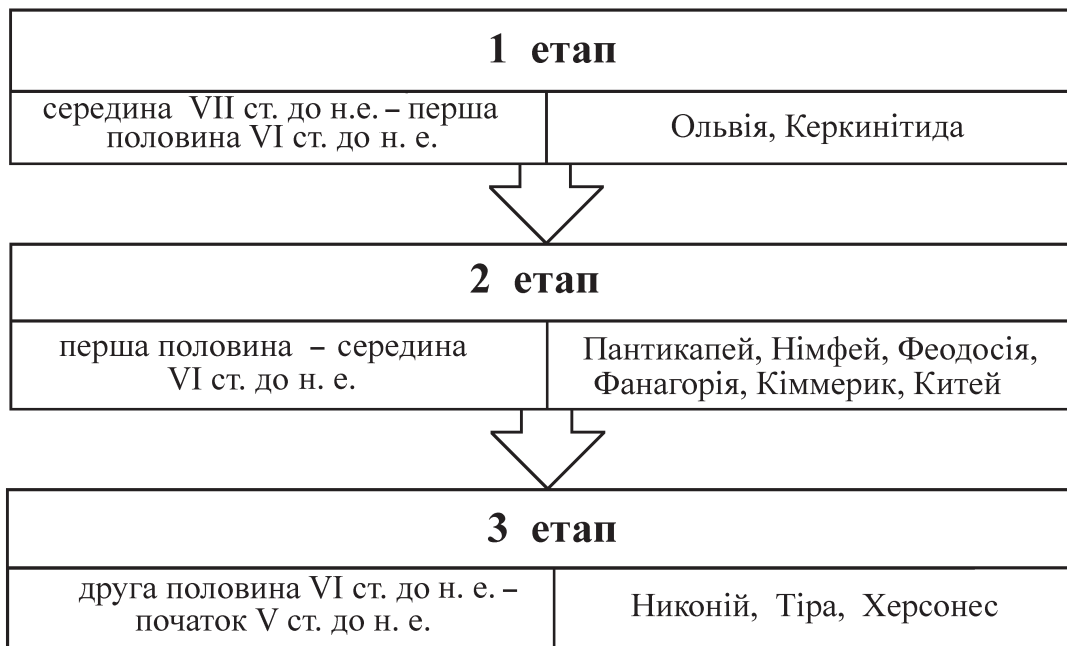

Рисунок. 1. Етапи грецької колонізації Північного Причорномор'я [20, с. 27-32].

тя *“місто”*. Є різні підходи до трактування цього терміну, що зумовлено великою кількістю характерних ознак міста та ступенем висвітлення їх особливостей. Так само немає однозначного трактування поняття *“мережа міських поселень”*, що пов'язане з різним його розумінням.

У цьому дослідженні під поняттям мережа міських поселень ми розуміємо взаємно впорядковане розташування міських поселень різного типу, пов'язаних між собою виробничими, соціальними, культурними зв'язками, а також транспортною мережею та наявною технологічною інфраструктурою.

Перш ніж перейти до розгляду міст, які дали початок формуванню сучасної мережі міських поселень, варто згадати про давні поселення Трипільської культури, які існували між 5500 та 2750 роками до н. е. Вони займали великі площі і мали чіткі принципи забудови – по колу житлами, зорієнтованими по довгій осі до центру поселення [10, с. 304-314].

При цьому слід зазначити, що трипільські поселення є першими протомістами¹ [11, с. 436]. Єдиної централізованої держави, подібної до Русі, у трипільців не було, проте їхні громади активно взаємодіяли і відзначалися великою культурною різноманітністю [13].

Трипільська культура на певному історичному етапі (III тис. до н. е.) занепадала, і більшість поселень були зруйновані. Тому немає жодного посе-

лення, про яке можна з упевненістю сказати, що воно закладене ще у період Трипільської культури.

Міста, які дали початок формуванню сучасної мережі міських поселень, виникли у період VII-V століть до н. е. на території Північного Причорномор'я. Це були грецькі міста-держави². Велика грецька колонізація була зумовлена різними причинами – війнами, внутрішніми політичними поразками певних груп населення, пошуком ринків збуту розвинутого грецького ремесла, а також джерел отримання сировини, зокрема металів – заліза, олова, міді, свинцю, срібла, золота тощо.

Найголовніша ж причина грецької колонізації полягала у стрімкому зростанні населення, що змушувало надмір жителів окремих полісів і навіть цілих регіонів шукати вільні землі [20, с. 20].

У грецькій колонізації Північного Причорномор'я виділяють 3 етапи (рис. 1).

Внаслідок колонізаційних процесів було сформовано першу мережу поселень. Можна виділити чотири окремі осередки, де відбувалося формування мережі поселень.

Перший осередок – узбережжя Дніпровсько-Бузького та Березанського лиманів (рис. 2).

У першій половині VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця впадіння його в Дніпровський лиман, вихідці з Мілета

¹ Протомісто – місто на етапі становлення, перша перехідна форма до утворення справжніх міст.

² Місто-держава – особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, типова для Давньої Греції і Давньої Італії. Територія міста-держави складалася з міської території, а також оточуючих її землеробських поселень - хор [7].

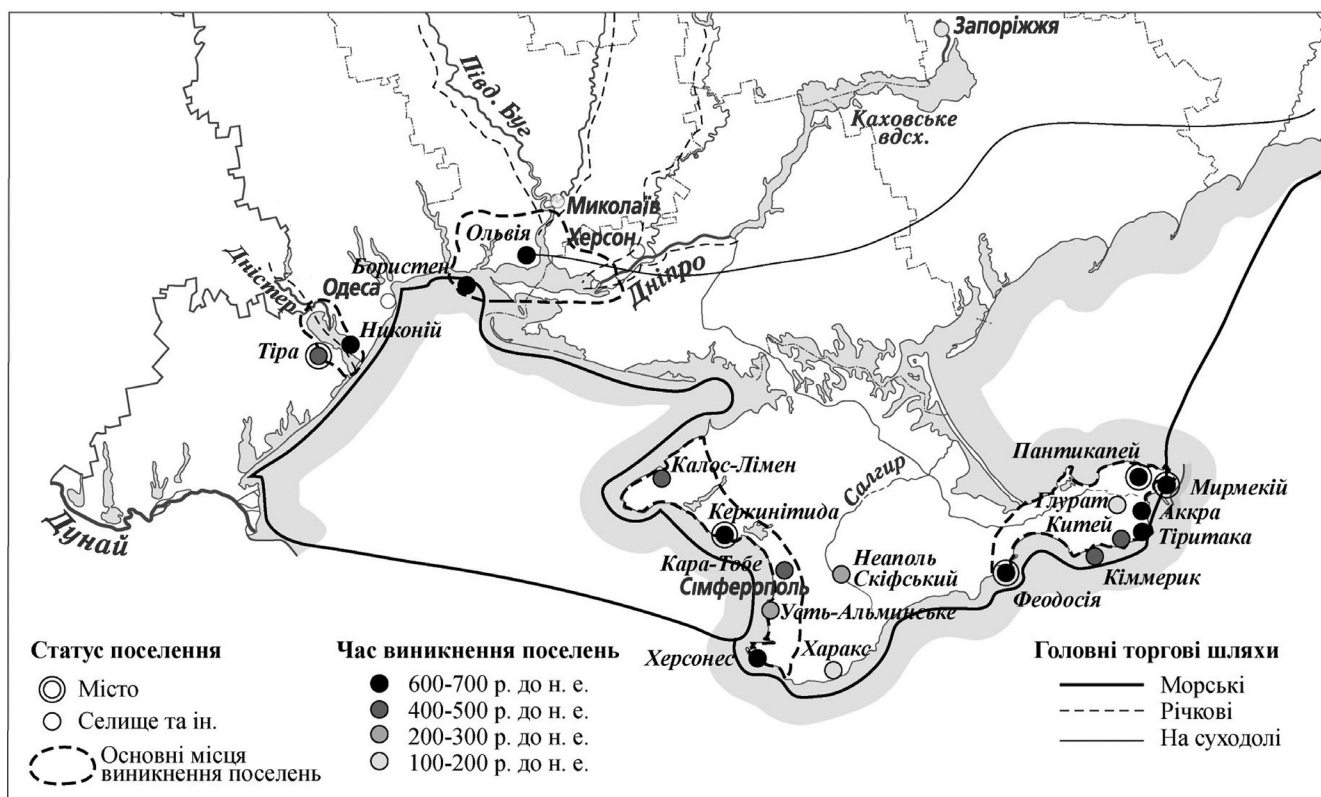

Рисунок 2. Поселення у Північному Причорномор'ї (VII ст. до н. е. – II ст. н. е.). Масштаб 1:5 000 000

заклали Ольвію – згодом одне з трьох найбільших давньогрецьких міст Північного Причорномор'я. Зручне географічне положення сприяло налагодженню тісних торговельних зв'язків поселення із землеробами лісостепу та кочівниками степу. Про це свідчить і наявність вище по течії Дніпра 15-ти пізньоскитських городищ³.

Ці городища протягом віків розвивалися і мають сучасні назви. На правому березі було розташовано 10 городищ (Білозерка, Понятівка, Старошведське, Миколаївка, Червоний Маяк, Консулівка, Саблуківка, Ганнівка, Гаврилівка, Золота Балка); на лівому березі – 5 (Велика Знам'янка, Велика Лепетиха, Горностаївка, Каїри, Любимівка) [14, с. 83].

Крім міст Ольвії та Бористену до поселенської мережі входили й інші поселення. Загальна кількість міських і сільських населених пунктів становила (за різними джерелами) від 104 [20, с. 68] до 192 [14]. У них жили крім греків й осілі місцеві скитські племена, у зв'язку з чим етнічний склад цих поселень став строкатішим.

Узбережжя лиману було заселене нерівномір-

но, більшість поселень розташовувалися на лівому його березі.

Другий осередок формування мережі міських поселень – район Дністровського лиману. Головним містом на правому березі лиману була Тіра (Офіуса), на лівому – Никоній. Крім цих міст до складу мережі міських поселень входило ще від 80 [20, с. 43] до 85 [14] інших поселень, назви яких не збереглися. Сільські поселення розташовувалися на північ від Никонію. Як і у попередньому осередку, густіше заселеним був лівий берег лиману.

Тіра була заснована вихідцями з Мілета наприкінці VI – на початку V століття до н. е. Никоній встановив тісні торговельні відносини з іншими грецькими містами – Ольвією, Істрією та острівними центрами Хісосом, Лесбосом, Фасосом.

Третім осередком формування системи міських поселень був Південно-Західний Крим, де у другій чверті VI ст. до н. е. виникло місто Херсонес, головне у цьому регіоні, а згодом і Керкінітида. Міські поселення зосереджувалися в основному на узбережжі. Крім грецьких міст, якими були Старий Херсонес, Херсонес, Керкінітида, Сямболон-Лімен, Калос-Лімен, Беляус, Харакс, Сямболон, до складу мережі міських поселень цього осередку входили також скитські міста Усть

³Городище – залишки стародавнього укріпленого поселення або міста, яке було оточене земляними валами з ровами і, як правило, розташовувалося у важкодоступних місцях [21, с. 379].

Альминське, Каратобе, Неаполь та інші. Загальна кількість поселень становила від 23 [20, с. 22-23] до 48 [14, с. 88-89].

Четвертий осередок виник на Керченському й Таманському півостровах, де сформувалася найрозвиненіша мережа міських поселень у Північному Причорномор'ї. Головним було місто Пантікапей – столиця Боспорського царства, що існувало тут до IV століття н. е. Саме тут була найгустіша мережа міських поселень на території України у давньоісторичний період. Кількість міст, за різними даними, коливалася від 11 до 17 [1, с. 12-13; 14, с. 89; 20, с. 22-23]. Крім цих міст тут сформувалася густа мережа сільських поселень, яка включала 271 поселення в VI-III столітті до н. е. і 73 поселення в II ст. до н. е. – III ст. н. е. [5, с. 75]. До складу цієї мережі крім столиці входили міста Німфей, Феодосія, Фанагорія, Кіммерик, Китей, Тіритака, Мімфей, Аккра, Ілурат, Зенонів Херсонес, Гераклій та інші.

У містах були розвинені ремесла: металообробка, гончарне, деревообробне, каменярське, кістко-різне, прядильно-ткацьке тощо. Важливим компонентом діяльності міського населення було сільське господарство, що розвивалося на прилеглих до поселень землях.

Значну роль відіграла торгівля з населенням причорноморських степів і з містами Середземномор'я. Зовнішня торгівля велася в основному по морських комунікаціях. Існували два основні шляхи із Середземного моря в Чорне. Один з них простягався через чорноморські протоки вздовж західного берега Чорного моря до Ольвії й далі на схід у Крим, інший – вздовж південного і східного узбережжя до Боспору.

Грецька торгівля з сусідніми племенами здійснювалася переважно річковими шляхами. В торгівлі з середнім Придніпров'ям найбільше значення мали річки, які мають сучасні назви: Південний Буг і його ліві притоки Синюха та Інгул, а також права притока Дніпра – Інгулець. Велике значення мали притоки Дніпра Тясмин, Рось, Ворскла, Сула, Псел.

Сухопутні шляхи в торгівлі не відігравали великого значення. Вони в основному забезпечували внутрішні зв'язки між містами і селами. Достовірно відомо лише про існування Скіфського торгового шляху, який починався в Ольвії і простягався на схід у Поволжя та Приуралля [5, с. 177-180].

У зовнішній торгівлі протягом VI-V ст. до н. е. переважали іонійські центри Егейського моря (Мілеті, Хіос, Самос, Родос). З поч. V ст. до н. е. і особливо в IV ст. до н. е. значно зростало значення Афінів як торгового партнера, у цей час були також налагоджені торговельні зв'язки з Колхідою. Починаючи з кінця V ст. до н. е. важливими троговими

партнерами стають міста Гераклея Понтійська та Синоп. У період I ст. до н. е. – III ст. н. е. встановилися торговельні зв'язки з Єгиптом та Сирією [5, с. 177-182].

Основними статтями експорту населення міст були худоба, шкіра, деревина, риба, зерно, сировина для металургії, а також раби. В імпорті переважала кераміка, простий посуд, амфори, вино, тканини, килими. Постійно відбувався економічний і культурний взаємовплив і зв'язки з місцевими племенами: скіфами, сарматами, таврами, фракійцями та іншими [20].

Планування міст спочатку було дуже хаотичним, без будь-якої системності. Лише у процесі розвитку, коли збільшувалася кількість жителів, розпочиналося загальне планування міста. Регулярне планування⁴ було притаманне лише деяким містам, прикладом є місто Херсонес. У окремих випадках планування лише наближалося до регулярного, що було зумовлено рельєфом місцевості. Цей варіант планування добре простежується на плані міста Ольвії. Фактично місто розташовувалося на двох терасах, які поєднувалися сходами. За особливостями взаємного розміщення і ступенем розвитку функціональних зв'язків тут переважала групова форма розселень⁵.

Занепад мережі поселень розпочався з III ст. н. е. До остаточного їх занепаду призвела гуннська навала у IV ст. н. е.

Значну роль відіграли і зміни клімату, який став посушливішим, а це одразу позначилося на сільському господарстві, яке забезпечувало основні засоби для життя. Дрібні сільські поселення проте продовжували існувати.

Крім грецьких поселень на Кримському півострові в цей самий час існувала щільна мережа скитських городищ. Всі вони були об'єднані в Пізньоскитську державу, яка проіснувала з IV ст. до н. е. до III ст. н. е. Скити сформували свою державу у передгірній частині півострова. Загалом налічувалося 59 скитських городищ, столицею був Неаполь-Керменчик. Іншими значними городищами були Біла Скеля (Ак-Кая), Красногірське (Чукурча, Нейзац), Новокленове, Уч-Коз, Мельники (Шавхал), Брусилове (Чуюнча), Балки (Аргін), Золоте Ярмо, Красноперекопськ (Кизил Коба), Добре (Мамут-Султан), Хан Елі, Зуйське, Кизилівка (Карагач), Кермен-Кир, Сарабуз, Залісся, Терек

⁴ Регулярне планування – планування міста прямокутної, радіально-кільцевої або віялової форми з добре вираженим міським центром [20].

⁵ Групова форма розселення – сусідні форми поселення об'єднані стійкими зв'язками у сферах праці, побуту і відпочинку населення [9, с. 231].

Еклі, Зміїне, Завітне (Альма-Кермен), Поштове (Базарчик), Долинне (Топчикой), Усть Бельбецьке, Усть-Качинське, Чайка, Терекли-Конрат, Вітіно (Аїрча), Пересип (Беляус), Кульчук, Тарпанчі, Мар'їно (Джанбаба), Мартинівка (Караджа) та інші [14, с.83; 17].

Скитська держава мала значні економічні й культурні зв'язки з грецькими містами, про це свідчить той факт, що в грецьких містах жило багато скитів. Після розгрому в середині III ст. н. е. скити перестали існувати як народ, а більшість поселень були зруйновані та занепали.

Висновки

Мережа міських поселень у давньоісторичний період на території сучасної України була найбільше розвиненою в Північному Причорномор'ї. Давньогрецькі міста-держави були містами в повному сучасному розумінні цього поняття. Деякі з грецьких полісів стали попередниками сучасних міст.

Так, на місці давньої Керкінітиди сформувалося сучасне місто Євпаторія, Тіра дала початок

Білгород-Дністровську, Феодосія заснована як місто-держава у VI ст. до н. е. та існує й донині з тією ж назвою. На місці Пантікапею – сучасне місто Керч.

Також ці міста відіграли значну роль у процесі формування сучасного адміністративно-територіального устрою Автономної Республіки Крим. Вони були центрами каймаканств, повітів, градоначальств, волостей, районів [20].

Виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. Традиції античності лягли в основу формування ранньосередньовічних міст Криму. Процеси грецької колонізації не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії - Візантії.

Дослідження історії формування поселенської мережі – актуальне завдання суспільної географії на сучасному етапі розвитку.

Література

1. Автономна Республіка Крим. Атлас. – Київ - Сімферополь, 2003. – 47 с.
2. Административно-территориальное устройство Крыма в документах и картографических образах XVIII-XXI вв. / А. Г. Шевчук, И. Г. Беднарский, А. Б. Швец и др.; под ред. А. В. Ишина; Региональный филиал Нац. ин-та стратегических исследований в г. Симферополе. – Симферополь: СФ НИСИ; ВГМИ «Таврия», 2006. – 72 с.: 55 карт, ил.
3. Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783-1998 гг. Справочник. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1999. – 464 с.
4. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
5. Античные государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – 392 с.
6. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 3-тє вид., доп. – К.: Академвидав, 2007. – 683 с.
7. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1969–1978. – Т 19.
8. Герасимчук З. В., Серєда О. В. Особливості типології міст як передумова ефективного стратегічного управління їх розвитком // Економічний форум, 2012. – Вип. 1.
9. Дідик В. В., Павлів А. П. Планування міст. – Л.: Вид-во нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2003. – 412 с.: іл.
10. Енциклопедія Трипільської цивілізації / за ред. М.Ю. Відейка. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 2004. – 703 с.
11. Енциклопедія Трипільської цивілізації / за ред. М.Ю. Відейка. – Т. 2. – К., 2004. – 655 с.
12. Енциклопедія українознавства: в 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954. – 1989. – Т 4-5.
13. Ігор Каганець. Трипільські агроміста – перші міста держави [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sd.org.ua/article/trypilski-agromista-pershi-mista-derzhavy.html>
14. Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. – К.: Вид-во “Мапа”, 2010. – 300 с.
15. Національний атлас України. – К.: ДНВП “Картографія”, 2007. – 440 с.
16. Ольговський С. Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навч. посібник. – К.: КНУКіМ, 2007. – 149 с.
17. Призраки прошлого на карте Крыма: Топонимическая карта, масштаб 1:200 000. – Научно-производственный центр «Союзкарта», 2009.
18. Регіональна економіка: Словник-довідник. – Науково-дослідний ін-т соц.-екон. проблем міста; за ред. М.В. Підмогильного. – К., 2004. – 346 с.
19. Сьєдин Н. А. Что в имени твоём. О значении крымских названий. – Симферополь: ИГ «АРИАЛ». 2011. – 181с.
20. Україна крізь віки: в 15 т. – Т. 2 Античні держави Північного Причорномор'я / С. Д. Крижицький, В. М. Зубар, А. С. Русяєва; НАН України. Ін-т археології. – К.: Альтернатива, 1998. – 351 с.
21. Українська радянська енциклопедія: в 12-ти томах / Гол. редактор М.П. Бажан. – 2-ге вид. – К.: Гол. редакція УРЕ, 1974-1985. – Т. 3.
22. Штомпель Н.Е. Містобудування: конспект лекцій. – Харк. нац. академія міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2010. – 104 с.